

ПЕЙЗАЖЛЫҚ СҮҰРЕТЛЕҮДІҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ КҮШИ

Т.Сейтаниязов – еркін ізлениуші

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: пейзаж, табиат, эстетика, автор позициясы, образ.

Ключевые слова: пейзаж, природа, эстетика, авторская позиция, образ.

Key words: landscape, nature, aesthetics, author's position, image.

Кирису. Көркем әдебиятта табиат образын жаратуыдың ең баслы шәртлеринин бири оның эстетикалық ұазыйпасы, яғный сулыұ, гөззал табиат көринисин жаратыу аркалы оқыушыда усындай сезимлерди пайда етиуи. Керисинше, көримсиз көринислер аркалы оқыушыда буған пүткиллей кери сезимлер пайда болады. «Жазыушы табиат көринислерин сызыу аркалы өзиниң табиатқа болған мүнәсибетин сәулелендиреди: табиат гөззаллығын, байлығын, күдиретин тәрийиплейди, қәлемге алынған жерлер табиатының өзине тән өзіншеликлерин ашып береди» [1:81]. Табиатқа болған бундай мүнәсибет көркем шығарманы еле де көркемлендиреди, оны жарасымлы, салауатлы етип көрсетеди. Соның менен бирге бундай сүўретлеулер автордың эстетикалық талғамын, қахарманның усындай көринислерге болған дүньяқарасын аңлатады.

Тийкаргы бөлим. Табиат сулыұлығын сызыу аркалы жазыушылар табиат мүшелеринен образлылық жаратады. «Күн не ўақлар болды екен?» деп, шығысқа қарады. Қараса, анаў шығып киятырған қуяштың шуғласына шоласып, тап бир жалынды жарып шыққандай еки атлы киятыр. «Тамаша!» деп таңланды Шундый. – Тап бир, қуяшты еңсесине қондырып, аўылға әкиятырғандай екен!...» [4:138]. Бул жерде қахарманның табиат көринисин образлы етип көре алыу қәбилети берилген. Қуяш жаңа шығып киятырған пайытта шығыс тәрептен киятырған еки атлыны қахарман жүдә образлы («жалынды жарып шыққандай») етип көре алған. Себеби, қуяш жаңа шығып киятырған тәрепке қараў қаншелли қыйын болса ол тәрептен киятырған нәрсени көриу оннан да мүшкилирек. Сондай-ақ жаңа шығып киятырған қуяшты жалынға мегзетиу де бул табиат көринислерин жаңа бояулар менен бояған. Бундай көринисти пейзаж сызатуғын художник усылай көре алар, ал қахарман персонажының оны усылай көре алыуы хәм оны оннан да ары образлы етип «қуяшты еңсесине қондырып, аўылға әкиятырғандай» сезиниуи қахарманның да, автордың да эстетикалық идеялы есапланады. «Автордың хәм оның қахарманларының табиатқа қатнасы олардың психологиялық жағдайы, олардың идеялық-эстетикалық көзқарасларының өзіншеликлерин менен анықланады» [5:271] Көркем сөз жайдары, публицистикалық сүўретлеуде сүймейди. Бир ўақытты билиу зәрурлигинен туўылған хәрекет, басқа хәрекет, қубылысқа баслама салыуы мүмкин хәм оларды образлы етип сүўретлеу шығарма сюжетиниң көркемлигине де тәсир жасайды. Сол ўақыттағы хәрекетти («жалынды жарып шығып, қуяшты еңсесинде көтерип әкиятырғандай») жүдә жанлы хәрекетшең етип көрсеткен. Пикир градациясын да тәмийнлеген.

Тарийхый шығармаларда табиат көринислерин сүўретлеудин және бир әхмийети, ол ўақыя болып атырған жердин өзіншелигин аңлатыу менен бирге мөкан ҳаққындағы тарийхый шынлықты да аңлауға жәрдем береди.

Усындай мөхәлди хәм табиат қубылысларын сүўретлеу К.Каримовтың «Дәрўиш» романында ушырасады. Бирақ бунда жазыушы қуяш уясынан жаңа шығып атырған мөхәлди басқа ракурстан, басқа мөкәнда көреди хәм өзиниң эстетикалық идеялы менен сызды: «Таң ағарып қалған еди. Көп өтпей кемениң этирапында қайнаўытлап ағып атырған суўдың бетин көзжетер жерге дейин шығыстан бас көтерген қуяштың лалаптай қып-қызыл шапағы қаппа алды» [6:173]. Қуяштың горизонттан шығып, этирапқа нурын шашып атырған гөззаллығы басқа мөкәнда – суў бетинде турып гүзетиледи хәм жазыушы бул көринисти өзінше көре алған. Автордың дыққатын қуяш нурының реңи (қуяштың лалаптай қып-қызыл шапағы) тартады. Бул жерде кеңислик те өзгеше. Егер алдыңғы сүўретлеуде көринис жер бетинде болғанлықтан хәм жер релефи бийтегис екенлигинен де оның қамтыйтуғын кеңислиги тар ямаса узақ емес. Ал, суў бети бир тегис болғанлықтан да кеңислик те кең хәм узақ (суўдың бетин көзжетер жерге дейин). Еки көринисте де табиат анық хәм сулыұ етип сүўретленген. Олардың айырмашылығы – биринши сүўретлеуде жаңа шығып киятырған қуяш көриниси қахарманның нәзери менен сүўретленсе, екінши сүўретлеу авторлық көзқарас аркалы сүўретленеди. Бизиң нәзеримизше қахарманның нәзери менен сүўретлеу әдеуир жанлы хәм тәсирли шыққан.

Көркем шығармада түнги табиат қалай сызылады? Жокарыдағы табиат образлары күндиз, жакты ўақытта сүўретленгенликтен де онда хәр бир детал анық, сулыұ хәм образлы етип сызылыуы табиий. Жазыушылар табиатты түнде қалай көре алады?

1. «Әмиўдәрья айқырып ағар, төбеде жулдызлар жымынласар, жағыстағы тоғай қойнында қорқынышлы сырларды жасырып, тораңғыллардың ушлары өлпең самал менен ақырын тербелер, анда-санда толқынлар шуўылдысын бөлип, сағаллардың улығаны, жолбарыстың арпылдысы, қарақулақлардың қуйқаны жуўлатып, денени түршиктиретуғын, нәрестениң жылағанына мегзеген сеслери еситилип турар еди.» («Дәрўиш» 177-бет)

2. Түн. Қәдимгисинше қула далаға шөккен қара тастай түнерген хан отаўының шаңарағынан шашыраған жалын, жулдыз сынығындай жалт-жулт етип, қараңғыға кирип кетип атыр. («Маман бий әпсанасы» 99-бет)

3. Баданадай-баданадай жулдызлар шақмақланып бәлент көктен түнги жолаушыларға телмирисер еди. Алдыларынан шайхананың ақ кесеги ағараңлап, шейитликтеги шоқ қамыс әлле қандай муң шығарып ызылдайды. («Халқабад», биринши китап, 112-бет)

Мине, үш түрли ракурстан қарап сүўретленген түнги табиат. Бириншиси түнги дәрья үстиндеги (үлкен ушан кемеде отырған қахарманның нәзери менен) нәзер менен қарағандағы табиат көриниси. Екиншиси қула дүзде тигилген отаўдың туў сыртынан қарап

турғандағы тәбият көриниси. Үшіншиси тоғайлықтан киятырған қахарманның нәзери менен сүүретленген түнги тәбият көриниси. Шынында да үшеуінде үш қыйлы мухит, көринис, орталық. Енди авторлардың усы үш түрлі жағдайда түнги тәбиятты көре алыу шеберлигине талқы жасайық. Биринши хәм үшінши сүүретлеулердің уасалығы аспан («төбеде жұлдызлар жымыңласар», «Баданадай-баданадай жұлдызлар шақмақланып») менен жерди («Әмиўдәрәя айқырып ағар», «жағыстағы тоғай қойнында», «түнги жолаушыларға телмирисер») тутас сүүретлеген. Екинши сүүретлеуде түнги шексиз кеңислик сүүретленген. Енди түнги тәбият мүшелерин қалай көре алған деген сорауға жууап излейик: биринши сүүретлеуде Әмиўдәрәя, жұлдызлар, тоғай, тораңғыллар, толқынлар, сағаллар, жолбарыс, қарақулақлар, екинши сүүретлеуде кара тас, отау, жалын, үшінши сүүретлеуде жұлдызлар, түнги жолаушылар, шайхананың ақ кесеги, шейитлик, шоқ қамыс сыяқлы деталлар сүүретленген. Жоқарыда атап өткенимиздей сүүретленген тәбияттың кеңислиги каншелли кең болса, онда сүүретленетуғын нәрсе, зат ямаса тиришилик ийелериниң де саны көбирек болады. Бул жағынан биринши сүүретлеу артықмашлыққа ийе. Бирақ онда сағаллар, жолбарыс, қарақулақлар сыяқлы тиришилик ийелери олардың сеслери арқалы сүүретленген.

Енди авторлардың түнги тәбиятты сызыудағы анықлық хәм түнги тәбият өзіншеликлерин көре алыу сезгирлиги хаққында үйренип өтсек. Биринши сүүретлеуде хәрекет көбирек сүүретленген (айқырып ағар, жымыңласар, ақырын тербелер, шуўылдысы, улығаны, арпылдысы, нәрестениң жылағанына мегзеген сеслери). Булар сүүретлеудің динамикасын белгилейди. Екинши сүүретлеуде түнерген, шашыраған, жалт-жулт етип, кирип кетип атыр сыяқлы хәрекетлер берилген. Бул жерде бир кубылыстың хәрекетлери сүүретленген. Үшінши сүүретлеуде шақмақланып, телмирисер, ағараңлап, ызылдайды сыяқлы хәрекетлер берилген. Бул жерде авторлардың тәбияты сезиниў, ондағы жанлы, жансыз предметлердің өзіншелигин аңлау, оларды бир жерге жәмlestире алыу шеберлиги көзге тасланады. «Тәбиятты сезиниў – раўажланып баратуғын түсиник, ол тәрийхый дәўирлерге байланыс: тәбийий илимлерди билиўдің характеринен, мәдениет хәм билимлендириўдің жағдайынан» [7:17]. Дәўир көзқарасынан алып қарайтуғын болсақ, биринши сүүретлеу XIX әсир, екинши сүүретлеу XVIII әсир, ал үшінши сүүретлеу XX әсирге тийисли. Олардың жайласқан рельефи, мәканы да хәр қыйлы (Әмиўдәрәяның қақ ортасында, Сырдаряның төменги алабындағы кеңисликте, Халқабадқа жақын жердеги тоғайлықта). Демек, булар тәбиятты сүүретлеудеги хәр қыйлылықты пайда ететуғын дәреклердің бири.

Үшіншиден бул тәбият образларында көринислерди образлы етип беріу, олардың қахарман характерине, психологиясына тәсири мәселеси де хәр қыйлы. Биринши сүүретлеуде роман қахарманы Рашид хажының (Херман Вамбери) Қоңырат сапары даўамындағы көринислери берилген. Рашид хажы өзіне бийтаныс болған бул үлкениң хәр бир орнын, мәканын, тиришилик ийелерин үйренип, ядында сақлап қалыуға, базыларын жанынан қалдырмай алып жүретуғын жол дәптерине жазып барыуға хәрекет етеди. Сонлықтан да тәбият

көринисиниң кең масштабта сүүретлениуі оның психологиялық халатына дурыс келеди. Оның ушын бул жердің тәбиятындағы хәр қандай көринис, сес жаңалық хәм ол оларды ылғап қалыуға хәрекет етеди. Екинши көринисте Жанақент қаласына тийкар салынып атырған пайыттағы кең кеңисликте жайласқан хан отауы сүүретленген. Әхмийетлиси бул отауда елдің келешеги хаққында ойласықлар болып атыр. Оның қандай шешим менен тамамланатуғыны белгисиз. Сонлықтан да отау сырттан қарағанда қорқынышлы (шөккен қара тастай түнерген) бирақ соның менен бирге жақсы шешим бойынша үмит ушқынлары да (жұлдыз сынығындай жалт-жулт етип) жоқ емес. Буны да ўақыя-хәдийсениң мазмунына сәйкес сүүретлеу деп есапласа болады. Үшінши сүүретлеуде қорқыныш сезимлери (шейитликтеги шоқ қамыс әлде қандай муң шығарып ызылдайды) берилген. Бул усы тәбият қойнында кетип баратырған Қунназар ақсақал менен Қурбан устаның психологиялық халатын ашып береді. Қунназар ақсақал бул этирапта түнги қарақшылардың гезлестуғынынан қорықса, Қурбан уста өзиниң өтмишин Қунназар ақсақалдың сезип қойыуынан қәўетерленип киятыр. Бул қорқынышты аңлатыу ушын мәкан да (шейитлик) дурыс таңланған. Биринши сүүретлеуде жүдә көп ғана тәбият хәдийселерин биргеликте сүүретлеу арқалы ўақыяның мазмунлы, образлы болыуына ерисилген болса, екинши сүүретлеуде түн ортасындағы шексиз кеңисликте тигилген жалғыз отау хәм қорқынышлы, хәм сырлы етип сүүретленген. Бул сүүретлеудің өзіншелиги онша курамалы болмаған бир гәпте бир көринис сүүретленгенине қарамастан отауды курамалы сырлы кубылыс сыпатында көрсете алған. Үшінши кубылыста болса, бир жағынан көктеги баданадай-баданадай жұлдызлардың қорқыныш, қәўетерде баратырған жолаушыларға көкпен телмириуі, бир жал қамыстың қорқынышлы, хәсиретли ызылдауы ямаса дирилдеуі алдағы болажақ хәсиретли хәдийсени, усыған сәйкес персонажлардың көкирегіндеги қәдикти аңлатыуға қол келген.

Енди эпикадағы хәм лирикадағы түнги тәбияттың сүүретлениуі өзгешеликлерин қарастырып көрейик. Жоқарыда романлардан келтирилген үш үзиндиде де түннің ең тийкарғы белгиси сыпатында жұлдыз қатнасады. Ал, И.Юсуповтың қосығында жұлдыз да, ай да қатнаспайды, олардың орнына түнги тәбиятқа тийисли болған жанлы-жансыз нәрселер сәўелеленип, түнги көриу дәрежеси (мунартар) бериледи. Бул жағдай эпика менен лириканың өзіншелигин де ашып береді. Эпикада тәбият мәкан түсинигінде қолланылса, лирикада ўақыялылық болмағандығы себепли ол ой-сезимди, пикирди жеткеріуіге көмекши сыпатында сәўелеленеди. Биринши, үшінши мысалда тораңғыллардың ушының қыймылдауы, бир жал қамыстың муңлы нама шертип дызылдауы күндизгидей, тап түбінде болып атырған кубылыс болып сәўелеленсе, қосықта аўыл тереги алыста мунартып көринеди. Бул жағынан қосықтағы көринис түннің тәбиятына әдеўир жақын. К.Каримовтың романында сағаллардың улығаны, жолбарыстың арпылдысы, қарақулақлардың қуйқаны жуўлатып, денени түршиктиретуғын, нәрестениң жылағанына мегзеген сеслери берилсе, қосықта қурбақалардың концерт беріуі, кирпичешеннің тысыр-тысыр келиуі, хәккениң шықылықлауы хәм көринис,

хәм сес сыпатында анық сәўлеленген. Романда сеслер узактан еситилсе, қосықта сениң түбинде болып атырғандай түйиледи. Демек, романда объективизм басым. Ал, қосықта көбирек образлылыққа итибар берилген.

Түн реал өмирде де белгили дәрежеде кәўетерди пайда етеди. Оның усы өзіншелиги романларда да, қосықта да берилген. Мәселен, романларда ол жолбарыстың әўпилдиси, қарақулақтың зарлы сеси, шоқ камыстың әлде қандай муң шығарып ызылдауы арқалы берилсе, қосықта «Түнге уңилсең кеўлиң хүрейленеди» деген қатар арқалы жеткериледи. Романларда бул қорқыныш алда болатуғын қандай да кеўилсиз ўақыға ишара сыпатында берилсе, қосықта лирикалық қахарманның жеке бақлауы сыпатында сәўлеленеди. Улыўма лирикада тәбият эпикаға салыстырғанда анығырақ хәм лирикалық қахарманның өзиниң ишки тәбиятына көширилген халда сәўлелендиреди. Бул ҳаққында белгили әдебиятшы Қазақбай Юлдашев Абдусайд Қошимовтың поэзиясында тәбияттың сәўлелениў өзіншелikleri хәққында айта келип мынадай деген

Әдебиятлар

1. Турсунова С. Пейзажнинг бадийи вазифалари. / Ўзбек тили ва адабиёти. 2011, № 6, 81-б.
2. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989, 65-66-б.
3. Кожуховская Н.В. Эволюция «чувства природы» в русской прозе XX века/ дисс. Д-ра филол. Наук. – Сыктывкар: 1998. 6-б.
4. Сейтов Ш. Халқабат, биринши роман. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977, 138-б.
5. Крупчанов Л.М. Введение в литературоведение. –Москва: «Юрайт», 2016, 271-б.
6. Каримов К. Дәрўиш. –Нөкис: «Билим», 2019, 173-б.
7. Гурленова Л.В. Изучение темы природы в русской литературе (понятийно-терминологический аспект. – Волгоград: 2001. 17-б.
8. Юсупов И. Таңламалы шығармалары. Т. 11. –Нөкис: «Билим», 2018, 148-149-б.
9. Юлдашев Қ. Оққич сўз. –Ташкент: «Тафаккур», 2019, 135-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада бадийи асарларда пейзаж тасвирланиши масалалари муҳокама қилинган. Хусусан, авторнинг бадийи маҳорати, услубининг ўрни алоҳида таъкидлаб ўтилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются вопросы изображения пейзажа в художественных произведениях. Особо подчеркивается роль художественного мастерства и стиля автора.

SUMMARY. The article discusses the issues of landscape depiction in works of art. In particular, the role of the author's artistic skill and style is emphasized.

АДЕБИЙ ЕРТЕК ЖАНРИ ҲАҚҚИДА

J.B.Sultanova – *tayaniş doktorant*

Ўзиниёз атиндағи Нокис мамлекетлик педагогикалиқ институти

Tayanch soʻzlar: xalq folklori, ertak, muallif, janr, adabiy ertak.

Ключевые слова: народный фольклор, сказка, автор, жанр, литературная сказка.

Key words: folk folklore, fairy tale, author, genre, literary tale.

Kirisiw. Sońǵı waqıtlarda túrkiy xalıqlardıń milliy ádebiyatına itibardıń kúsheyiwı menen awızeki xalıq dóreiwshiliginiń tiykarǵı bólegi bolǵan janrlardıń biri erteklerge qızıǵıwshılıq artıp barmaqta. Óziniń shıǵısı boyınsha ádebiy ertekler janrı – awızeki xalıq dóretpeleriniń negizinde payda bolıp otırǵan jeke ádebiy kórkemlikke iye bolǵan avtorlıq dóretpedegı janr. Ertek hám ádebiy erteklerdi úyreniw boyınsha kóplegen izertlew jumsları bolıp, janrdıń tariyxıy qalıplesiwine itibar berip qarasaq, ertekler, sonıń ishinde ádebiy ertekler kópshilik jaǵdaylarda pedagogikalıq máselelerge qaratılǵan, tálim-tárbiya jumsları menen baylanıslı «balalar ádebiyatı» sheńberinde sheklenip qalǵanlıǵınıń gúwası bolamız. Bul boyınsha «Ádebiyattanıw terminleri sózligi», ayırım ilimpazlardıń «ertek» hám «ádebiy ertek» terminlerine berilgen anıqlamalarına qaraǵanımda:

еди: «Шынында да шайыр кеўли тәбиятқа мүнәсибегинде анығырақ көринеди. Себеби, жәмийет жәмийет адамды бәрқулла өзине масласыўға, дегенине жүргизіўге умтылады. Тәбият болса инсанға зуғым өткізбейди, оны барынша қабыллайды. Сонлықтанда өзгелерден қашып, өзін таўып алмақшы болған адам тәбиятқа умтылады. Шайыр қалби өз бийтақатлығы, өкинишлери, тапқанлары хәм жоғалтқанларын тәбият пенен байланыстырыўы усынанн.» [9:135].

Жуўмақлаў. Жуўмақлап айтқанда, жоқарыда аты аталған көркем дәретпелерде өмир хәққында ой сүриў, пикир айтыў ушын, тәбияттың сулыў көринислерин сүўретлеў хәр қыйлы ракурсларға, көзқарасларға байланыслы жүз берген. Биз жоқарыда романларда хәм лирикалық шығармаларда тәбияттың сүўретлениў өзіншелигин көрип шықтық. Бунда хәр бир автордың дәретіўшилиқ нийети, тәбиятқа болған көзқарасы жетекшилиқ ететуғынлығы әҳмийетли орын тутатуғынлығы белгили болды. Мине, бул өзіншелikleri авторлардың тәбиятқа деген эстетикалық қатнасын көрсетип береді.

«Ertek awızeki xalıq dóretpesi esaplanıp, ol sıyqırlı hám qıyalıy waqıyalardı sóz etiwshe poetikalıq proza janrı» [5:16].

«Ádebiy ertek – bul sıyqırlı hám qıyalıy syujetlerge iye, haqıyqıy yaki qıyalıy personajlar menen birgelikte haqıyqıy yamasa ápsanawiy haqıyqatlıqtı avtorıń kórkem sheberligi menen ótkendegı xalıqlardıń estetikalıq, ádep-ikramlıq hám jámiyetlik turmis máselelerin sóz etetuǵın janrı» [5:16] dep, atap ótilse, «Ádebiyattanıw atamalarınıń russha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi»nde bul termin boyınsha bir awız túsiniq te ayılmaǵan [11].

Sózliklerde qansha waqıtlardan berli belgili bir anıqlama berilgenligi menen «ádebiy ertekler» termininiń qollanıwına dıqqat bólip qaraǵanımda, onıń qollanıw órisi keń masshtabqa iye eken.